

Ortadoğu'da Bir Öncü: Modernitenin Mısır'a İlk Taşıyıcısı Rifa'a Rafi el- Tahtavî (1801-1873)

*A Pioneer in the Middle East: The first Conveyner of Modernity to Egypt: Rifa'a
Rafi al-Tahtawi (1801-1873)*

Ali Bilgenoğlu*

Özet

Rifa'a Rafi el-Tahtavî tüm Ortadoğu'da modernitenin etkilerinin yeni yeni hissedilmeye başladığı bir dönem olan 19. yüzyılın ilk yarısında çağdaş düşünce ve bilimlerle bizzat Fransa'da tanışan; bunları ülkesine taşıyan önemli bir yazar ve düşünürdür. Mısırlı Tahtavî, "ulus", "vatan", "vatan sevgisi" gibi yeni kavram ve düşünceleri modern içerikleriyle gündeme getirmiştir. Onun sayesinde bu yeni kavramlar Mısır'dan başlamak üzere Ortadoğu'ya girmeye başlamıştır.

Tahtavî sıklıkla İslam'ın akıl ve bilimle uyumlu bir inanç sistemi olduğunu söylemiştir. İslam toplumlarına modern kavram ve fikirlerin taşınmasını, Müslümanların modernleşme süreci içine girmelerini, İslam'ın akıl ve bilimsel gelişmeyi reddetmediği söylemi üzerinden meşrulaştırmaya çalışmıştır. Bu sayede Batılı çağdaş düşüncelerin kâfirlerin ürünleri olarak nitelenip, bir kalemde reddedilmelerinin önünü almaya çalışmıştır.

Tahtavî gerek atandığı görevlerde gerekse bireysel çabalarıyla çok sayıda Batılı temel eserin Arapçaya çevrilmesini sağlamış, bu sayede Mısır kütüphaneleri Batılı eserlerle tanışmıştır. Bu bağlamda Tahtavî'nin Ortadoğu'da Edebi Rönesans olarak adlandırılan süreci başlatan isimlerden birisi olduğu söylenebilir.

Bu çalışmada Tahtavî'nin düşünsel gelişimi, Avrupa deneyiminin bu gelişim üzerindeki etkileri ve Mısır modernleşmesine teorik ve pratik anlamda yaptığı katkılara değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: el-Tahtavî - Mısır - Modernleşme - Vatan Sevgisi 5- Ortadoğu

Abstract

Rifa'a Rafi al-Tahtawi was an important Egyptian writer and philosopher, who saw the modern sciences and ideas in France at the beginning of the 19th century, when the effects of modernity was felt newly in the Middle

* Dozkuzeylül Üniversitesi - İzmir

East. He brought the notions "nation", "homeland", "patriotism" to Egypt with their modern meanings. Thanks to Tahtawi, these new notions started to spread to the entire Middle East from Egypt.

Tahtawi saw Islam as a religion that had a belief system compatible with reason and science. He tried to justify the transfer of modern concepts and ideas to the Islamic community and Muslim's entry into the process of modernization over the rhetoric that Islam does not reject reason and scientific development. In this way, he wanted to prevent the considerations of Western contemporary ideas as the products of unbelievers and rejection of them among the Muslims.

During the official missions that he was assigned and with his individual efforts he provided the translation of major Western productions into Arabic, so the libraries of Egypt met with Westerner works. In this context, Tahtawi could be named as one of the initiator names that started the period called Literary Renaissance in the Middle East.

In this study, Tahtawi's intellectual development and the impacts of his European experience on it and his theoretical and practical contributions to the modernization process of Egypt will be discussed.

Key Words: al-Tahtawi - Egypt - Modernization - Patriotism - Middle East

Giriş

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 1805'te valiliğe getirilmesi ile Mısır'da yeni bir dönem başlamıştır. Başta askerî yapı olmak üzere eğitimden sağlığa, yönetim sisteminden matbuatın yaygınlaştırılmasına kadar pek çok alanda modernleşme sürecine girilmiştir.¹ Mısır'daki modernleşme akımı, 19. yüzyıl boyunca buradan adım adım Ortadoğu'ya yayılmıştır. Bundan hareketle, Ortadoğu'da modernleşmenin Mısır'dan başladığını söylemek mümkündür. O bakımdan Mehmed Ali Paşa sadece Mısır için değil; tüm bölgenin modernite ile tanışması bağlamında Ortadoğu tarihi açısından da önemli bir şahsiyettir.²

1798'de Mısır'ın Napolyon önderliğindeki Fransız kuvvetleri tarafından işgali hiç şüphe yok ki, içeriği ve bıraktığı miras bakımından sıradan bir askerî olay olmanın ötesine geçmiştir. Napolyon Mısır'a giderken, askerlerinin yanı sıra çeşitli dallarda çalışan bilim adamları ve uzmanların yanında matbaa teknolojisini de beraberinde götürmüştü. Bu uzmanlar Mısır'da araştırmalar yapmışlar, yeni bulgulara ulaşmışlardır. Aynı zamanda ihtilal sonrası Fransa'nın çağdaş Avrupa'nın oluşumuna düşünsel temel teşkil edecek pek çok modern fikir ve eseri de yine söz konusu bilimsel faaliyetler ile ilk defa Ortadoğu'ya gelmiştir. Bir askerî işgal süreci içinde modernite ile tanışan Mısır'da ileriki yıllarda etkisi gittikçe artan bir biçimde görülecek yeni fikirlerin tohumları atılmıştır. Mısırlı sivil ve askerî idareciler 1798 işgali sonrasında, güçlü bir Fransa'nın sadece askerî kuvvet ile değil aynı zamanda ilim ve fende ileri bir seviyeye yükselmekle meydana geldiğini görmüştü. Mehmed Ali Paşa'nın, valiliği süresince girişeceği reform hareketlerinde birkaç yıl önce yaşanan Fransız deneyiminden aldığı ilham ve edindiği gözlemlerin etkisi kuşkusuz çok büyüktür.³ Örneğin, Mehmet Ali Paşa imrendiği Fransız askerî güç ve kabiliyetini ülkesinde de hayata geçirmek için askerî reformlar yapılmasına önderlik edecektir. Bununla yetinmeyip, eğitimden başlamak

¹ Albert Hourani, *A History of the Arab Peoples*, Warner Books, New York, 1992, s. 273. Bu eser Türkçeye de çevrilmiştir. Bkz. Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 1. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

² Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, cilt 2, e Yayınları, İstanbul, 1983, s. 35.

³ Efraim Karsh ve Inari Karsh, *Empires of the Sand-The Struggle for the Mastery in the Middle East 1789-1923*, Harvard University Press, Londra, 2001, s. 28.

üzere pek çok alanda da modern anlayışların, düşüncelerin, kurumların ülkesine kazandırılmasına çalışacaktır.

Mehmed Ali Paşa Mısır'da reform işine girişmeden önce ülke içinde otoritesini tam olarak kurmak istemiştir. Bunun önünde engel olarak iki büyük güç olan Memluk varlığı ve ulema çevresini etkisiz hale getirmesi gerekiyordu. Mısır'ın idaresinde asırlardır süregelen Memluk etkisini verdiği bir ziyafet sonrasında Memluk beylerini topluca imha etmek suretiyle ortadan kaldırdı (1811).⁴ İkinci engel olan ulemanın etkisini de, bu sınıfın beslendiği kaynaklar olan vakıf ve topraklara el koyarak tasfiye etti. Mısır eyaletini kendisi için “dikensiz gül bahçesi” haline getirmeyi başaran Mehmed Ali Paşa bu aşamadan sonra adım adım ülkesini geri kalmışlıktan kurtarmaya ve kalkındırmaya çalıştı.⁵

19. yüzyılın Batılılaşma olgusuna uygun biçimde modernleşme hareketini ordudan başlatan Mehmed Ali Paşa, bu kurumun modernizasyonu için öncelikle Fransa ve İtalya'dan askeri uzmanlar getirtti.⁶ Bu uzmanların yönlendirmesiyle, köylülerin de askere alınması kararıyla ordunun insan kaynakları arttırıldı.⁷ Bunun yanında, teşkil edilecek modern ordunun lojistiğini sağlamak amacıyla silahhaneler ve tekstil atölyeleri kuruldu. Ayrıca donanma için de bir tersane açıldı. Bu askeri tesislerde hem pek çok Mısırlı işçi olarak çalıştırıldı, hem de kurulacak modern ordunun temel ihtiyaçları karşılanmaya başlandı.⁸ Yine ordunun modern anlamda yetişmiş subay ihtiyacını karşılamak üzere Batılı uzmanlar tarafından yönetilen subay okulu ve topçu okulu gibi askeri eğitim kurumları açılmıştır.

Orduda başlatılan reform hareketi kaçınılmaz biçimde başka alanlara teşmil edildi. Bir anlamda ordu hem bütün bir Mısır modernleşmesinin merkezi rolünü üstlenmiş,⁹ hem de söz konusu süreçte farklı alanlarda benzer değişimlerin yaşanmasına öncülük etmiştir. Bu alanların en önemlisi eğitimidir. Tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşandığı gibi Mısır'da da modernleşme sürecinde eğitim reformu orduda gerçekleştirilen modernizasyonun içerisinden çıkmış ve devamını teşkil etmiştir. Öncelikle ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere açılan askeri eğitim kurumlarını, daha sonraki aşamada sivil eğitim kurumları takip etmiştir.¹⁰

⁴ Arthur E.P. Brome Weigall, *A History of Events in Egypt from 1798 to 1914*, William Blackwood and Sons, London, 1915, ss. 59-62; John Eliot Bowen, *The Conflict of East and West in Egypt*, G.P. Putnam's Sons, London, 1887, ss. 3-4.

⁵ William Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, s. 77; Arthur Goldschmidt ve Lawrence Davidson, *Kısa Ortadoğu Tarihi*, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 230; Ira M. Lapidus, *A History of the Islamic Societies*, Cambridge University Press, London, 2005, s. 513.

⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 190.

⁷ Mehmed Ali Paşa köylüleri zorunlu askerliğe tabi tutmak suretiyle orduya alma projesini uyguladığı sırada pek çok isyan hareketiyle karşılaşmıştır. Bu tepkiler 1823 ve 1824'te olduğu gibi kimi zaman köylülerden kimi zaman da bizzat kurduğu ordunun içinden bir grup askerin isyancı köylülere destek vermesi yoluyla yükselmiştir. Detay için bkz. Khaled Fahmy, “Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Nizam-ı Cedid Ordusunda Çıkan İsyân”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyân ve Ayaklanma*, Ed. Jane Hathaway, Alkım Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 201-214.

⁸ Cleveland, a.g.e, s. 81.

⁹ Khaled Fahmy, “Ulus ve asker kaçakları: Mehmed Ali'nin Mısır'ında Zorunlu Askerlik”, *Devletin Silahlanması-Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, Der. Erik Jan Zürcher, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 66.

¹⁰ Joseph Szyliowicz'e göre, Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve İran bu süreci benzer şekillerde izlemişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır, İran'a nazaran eğitimde modernleşmeye daha sistematik yaklaşmışlardır. Szyliowicz, Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri okulların kuruluşunu 1773'ten itibaren 1793, 1827, 1834 ve 1849 yılları arasına konularken, Mısır'da 1816-1836 arası Mehmed Ali Paşa döneminde öncelikle askeri ihtiyaçları karşılamak üzere organize edilmiş olan mühendislik, tıp, ziraat ve lisan mekteplerinin açıldığını söylemektedir. İran'da ise, ilk modern okul 1851'de açılan meşhur Darülfünun'dur, Szyliowicz'e göre. Eğitim kurumlarının açılışı ve faaliyetleri bakımından 19. asırdan 20. asra uzanan süreçte Osmanlı, İran ve Mısır deneyimlerini karşılaştırmalı

Mehmed Ali Paşa, döneminin pek çok modernleştirici lideri gibi, ülkesinde Batılı tarzda çağdaş ilimlerin öğretildiği ve modern eğitim almış kişilerin yetiştirileceği okulların açılmasını sağlamış ve teşvik etmiştir. Bu kapsamda yukarıda sözü edilen askeri okulların yanı sıra tıp ve mühendislik eğitimi veren sivil okullar açılmıştır.¹¹ Bu okullarda da askeri eğitim kurumlarında olduğu gibi Batılı uzmanlardan yararlanılmıştır.¹²

Sivil ve askeri anlamda modern eğitim verecek okulların açılmasının yanı sıra Mehmed Ali Paşa döneminde François Jomard'ın¹³ tavsiyeleri doğrultusunda Mısır'dan çok sayıda öğrenci eğitim almak üzere Avrupa'ya gönderilmiştir. Öğrencilerin gönderildiği ülke daha sonraları ağırlıklı olarak Fransa olsa da, ilk başta tercih edilen ülke İtalya olmuş; ilk Mısırlı öğrenci kafilesi 1809-1822 arasında İtalya'ya gönderilmiştir. Tespit edilebilen ilk öğrenci İtalya'ya matbaa tahsiline gönderilen Nikola Massabiki'dir. Massabiki aynı zamanda eldeki bilgiler ışığında Osmanlı tebaasından Avrupa'ya tahsile gönderilen ilk öğrencidir.¹⁴ Daha sonra 1822-1844 yılları arasında başka öğrenciler de Fransa'ya gönderilmişlerdir. Özellikle dönemin modern bilimlerdeki gelişmişliği ve entelektüel merkez olması itibarıyla Fransa deneyiminin buraya gönderilen Mısırlı öğrenciler üzerinde muazzam etkisi olduğu çok açıktır. Mısırlı öğrencilerin bu eğitimi alabilmeleri ve kolaylıkla çalışabilmeleri için 1826'da *Ecole Egyptienne* adıyla özel bir üniversite dahi açılmıştır.¹⁵

Avrupa'ya, özellikle de Fransa'ya gönderilen öğrenciler burada sadece eğitim almakla kalmamış; aynı zamanda bambaşka bir kültür ve yaşam tarzı ile karşılaşmışlardır. Fransızca öğrenmişler; Voltaire, Rousseau ve Montesquieu'dan dönemin en ciddi eserlerini okuyup çağdaş ilimlerle tanışmışlardır. Bu öğrenciler, kendilerinden beklendiği üzere, eğitimlerini tamamlayıp, ülkelerine döndüklerinde modern Mısır'ın ilk aydın grubunu oluşturmuşlar¹⁶;

bir perspektiften inceleyen yararlı bir çalışma için bkz. Joseph Szyliowicz, "Educational and Political Development in Turkey, Iran and Egypt", *Comparative Education Review*, vol: 13, no: 2, 1969, ss. 150-166.

¹¹ Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın eğitim hamlesine giriştiği yıllarda, İstanbul'da II. Mahmut'un okullaşma sürecini başlattığını görmekteyiz. 1827-1838 yılları arasını kapsayan bu süreçte, Tıbhane-i Amire (1827), Mekteb-i Ulum-ı Harbiye (1834), Darü'l-Ulûm'u Hikemiye (1834), Mekteb-i Maarif-i Adliye (1838) gibi önemli eğitim kurumları hizmet vermeye başlamıştır. II. Mahmut döneminde modern anlamda eğitim alanında atılan bu adımlar, 19. yüzyılın geri kalan dönemlerinde Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılacak yeniliklerin ve iyileştirmelerin temelini oluşturmuştur. Bu konuda detay için bkz. Mustafa Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası-Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar*, Lotus Yayınları, Ankara, 2010, ss. 101-116; Mehmed Ö. Alkan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, Der. Kemal H. Karpat, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 73-243.

¹² Mehmed Ali döneminin eğitim atılımlarının bir özeti için bkz. M.A. Faksh, "An Historical Survey of the Educational System in Egypt", *International Review of Education*, vol: 22, no: 2, 1976, ss. 234-235; Joseph Szyliowicz, a.g.m, s. 152.

¹³ Maurice Chemoul, "Rifa'a Bey", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s. 738. Jomard Napolyon'un seferi sırasında kurulan Mısır Enstitüsünde çalışan Fransız âlimlerden bir tanesi idi. Tahtavî'ye göre, Jomard, "Mehmed Ali Paşa'yı ve Mısır halkını can-ı gönülden seven, kendisini Paris'e ilim ve sanat öğrenmeye gönderilenlerin işlerini tanzime adanmış bir kimsedir". Bkz. Tahtavî, a.g.e, s. 316.

¹⁴ Adnan Şişman, *Tanzimat Dönemi'nde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004, s. 3.

¹⁵ Hamid İnavet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1997, s. 39; Adnan Şişman, a.g.e, s. 85. "Mısır Mektebi" olarak tanımlanabilecek bu okul 1826'da kurulduktan sonra 1835'e kadar hizmet vermiş; ardından bir süreliğine eğitime ara vermiştir. Okulun 1844'te tekrar faaliyete geçmesinin ardından pek çok Mısırlı öğrenci burada eğitime devam etmiştir. Buna ek olarak, bu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun tahsile gönderdiği öğrencilerden bazıları da bu kurumda Mısırlı öğrencilerle beraber eğitim almışlardır. Osmanlı hükümeti bir müddet sonra, 1857'de, Paris'te, Ecole Egyptienne benzeri bir eğitim kurumu olan Mekteb-i Osmanî'yi açmıştır. Bkz. Şişman, a.g.e, s. 85.

¹⁶ Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 69.

aldıkları teknik ve bilimsel ağırlıklı eğitime rağmen ülkelerinde edebi bir canlanma başlatarak, Mısır'ın kültürel yaşamına önemli katkı sağlamışlardır.¹⁷ Bu kişiler arasından seçilenler de Mehmed Ali Paşa tarafından ülkede modern anlamda eğitim vermek üzere kurulan okullarda ve bürokraside istihdam edilmiştir.¹⁸ İşte bu ilk aydın grubunun modern Mısır'a en büyük izleri bırakacak üyesi Rifa'a Rafi el-Tahtavî (1801-1873) olmuştur.

Tahtavî'nin Yaşamı: Fransa Deneyimi, Mısır'daki Görev ve Faaliyetleri

Rifa'a Rafi el-Tahtavî 1801 yılında Tahta'da fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş, küçük yaşlarda Kur'an-ı Kerîm'i hıfz etmiştir. Gençlik döneminin başında eğitim almak üzere Ezher'e gitmiştir.¹⁹ Ezher'deki hocası Şeyh Hasan el-Attar'ın kendisi üzerindeki etkisi büyük olmuştur. Dönemin en büyük âlimlerinden birisi olarak kabul edilen Hasan el-Attar sadece Tahtavî'nin Ezher'de iyi bir eğitim almasını sağlamamış; aynı zamanda onun düşünce dünyasını da etkilemiştir. Hasan el-Attar, Napolyon'un Mısır seferi sırasında ülkede açılan, çağdaş Arap dünyasının ilk Batılı akademik kurumu olan *Institut de'Egypte*'i²⁰ görmüş ve burada ilk defa çağdaş ilimle tanışmıştı.²¹ Fransızların eğitim anlayışı ile mensubu bulunduğu Ezher'in eğitim anlayış ve metotlarını karşılaştıran Attar; "*eski âlimlerimiz dini bilimlerin yanı sıra diğer bilimlerle de uğraşıyorlar, hatta inançlarına aykırı olan konularda bile kitap yazıyorlardı. İslami konuların yanı sıra Tevrad'ı, diğer semavi kitapları incelemişler, onlar hakkında yazılar yazmışlar, aynı zamanda dilbilgilerini geliştirmişler, şiirle, edebiyatla ve diğer kültür etkinlikleriyle uğraşmışlar, bu sayede ilerlemişlerdir, şimdi ise sadece dini bilimlerle uğraşılıyor, bakış açısı daralıyor, bu sebepten geri kalıyor*" tespitine ulaşmıştır.²² Burada gördüklerinden çok etkilenen Şeyh Attar Avrupa'ya hiç gitmemiş olmasına rağmen çağdaş Batılı ilimlerin ilk Arap savunucularından birisi olarak kabul edilmektedir. Şeyh Attar, "*ülkelerimiz değişmeli ve biz Avrupa'dan bizde olmayan her bilimi almalıyız*" demektedir.²³ Bu düşünceleriyle öğrencisi Tahtavî'yi de düşünsel anlamda

¹⁷ Cihaner Akçay, *Rifa'a Rafi al-Tahtavî (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1992, s. 3.

¹⁸ Çalışmaya konu olan Tahtavî'nin dışında Avrupa'ya gönderilip, ülkeye döndükten sonra önemli görevlere getirilen isimlerden bazıları şunlardır: Mehmed Ali Paşa'nın Fransa'ya gönderdiği ilk öğrenci olarak bilinen Osman Nureddin tahsilini tamamlayıp Mısır'a döndükten sonra, önce Bulak Mektep ve Kütüphanesi'nin müdürlüğüne getirilmiş ardından da donanma komutanlığına kadar yükselmiştir. Yine 1826'da Fransa'ya giden grupta yer alan Abdi isimli bir öğrenci de ülkesine geri döndüğünde Yüksek Hukuk Kurulu Başkanlığı'na kadar yükselmeyi başarmıştır. Bkz. Adnan Şişman, a.g.e, s. 3 ve 93.

¹⁹ Maurice Chemoul, a.g.m, s. 738.

²⁰ Burası eski Mısır'ın tarih ve kültürünü araştırmayı amaçlayan bir kurumdur. Bkz. İneyet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, s. 39. Mısır Enstitüsü olarak dilimize çevirebileceğimiz bu kurumda matematik, fizik, doğal bilimler, antropoloji gibi alanlarda çalışan Fransız uzmanlar yer almışlardır. Napolyon ile birlikte Mısır'a gelen bu uzmanlardan, aynı zamanda Paris Politeknik Okulu'nun kurucusu olan Monge, Mısır Enstitüsü'nün ilk başkanı olarak görev yapmıştır. Mısır Enstitüsü üzerine detaylı bilgi için, 1839'da Mısır Meselesi'nin zirve noktasının yaşandığı, Mısır ve Osmanlı kuvvetlerinin çatıştıkları dönemde İngiliz diplomatik görevlisi olarak bölgeye gönderilen George Lloyd Horges'un sekreteri A.A. Patton'un eserine bakılabilir. Patton Mehmed Ali Paşa'nın yakın çevresine kadar girmiş, onu yakından izlemiş, sivil ve askeri reform girişimlerinin canlı tanıklarından birisi olmuştur. İki cilt halinde 1870'te Londra'da yayımladığı Mısır Devrimi'nin Tarihi adlı eseri ilk elden bilgi vermesi, dolayısıyla da birincil kaynak niteliği taşıması bakımından önemlidir. Bkz. A.A. Patton, *A History of the Egyptian Revolution*, cilt I-II, Trübner&Co., Londra, 1870. Mısır Enstitüsü için ayrıca bkz. Patton, a.g.e, cilt 1, ss. 201-235.

²¹ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 69.

²² Husayn Favzi al-Naccar, *Rifa'a Rafi al-Tahtavî*, Kahire, 1987, s. 63'ten aktaran Cihaner Akçay, a.g.t., s. 7.

²³ Bessam Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998, s. 101.

etkileyen Şeyh Attar, Avrupa'ya gönderilecek öğrenci grubunun belirlenmesinden sorumlu kişi olarak²⁴, öğrencisinin Fransa'ya gönderilen grubun başına imam²⁵ olarak atanmasını sağlamıştır. Böylece Tahtavî, Mehmed Ali Paşa'nın Fransa'ya gönderdiği öğrenci grubuna dâhil olma ve Batılı ilimleri yerinde görüp öğrenme fırsatını yakalamıştır.

1826-1831 yılları arasında Fransa'da bulunan Tahtavî, her ne kadar öğrenci grubunun başında sorumlu olarak bulunsun da çok çeşitli konularda araştırmalar yapmış, kendini geliştirmiştir.²⁶ İdari görevlerinin yanı sıra kendini o kadar çok okumaya vermiştir ki, Fransa yıllarının sonuna doğru sol gözünde görme kaybı dahi başlamıştır.²⁷ Her şeyden önce Fransızca öğrenen Tahtavî, Fransızcasını Arapçaya tercüme yapabilecek şekilde ilerletmiştir. Paris günlerini yansıttığı eserinde Tahtavî, Fransa'da kaldığı süre içinde irili ufaklı 12 kitap tercüme ettiğini söylemektedir.²⁸ Tercüme sanatının inceliklerinin yanı sıra Tahtavî antik tarih ve coğrafya üzerine araştırmalar yapmış; eski Yunan felsefesini ve mitolojisini öğrenmiştir. Buna ek olarak, 18. yüzyıl Fransız aydınlanma düşüncesine Voltaire, Rousseau²⁹ ve Montesquieu okumaları yaparak vakıf olmuştur: “ (...) Fransızların *L'Esprit des Lois* adını verdikleri kitaptan iki bölüm okudum. Bu kitap meşhur Fransız müellifi Montesquieu'nun eseridir. (...) Fransızlar İbn-i Haldun'a *Şarkın Montesquieu'su* adını verirler. Mezkûr yazar da *Frenk'in İbn-i Haldun'u* lakabıyla anılır. Bu sanata dair *Toplum Sözleşmesi* adıyla anılan kitabı da okudum. Bu kitabın müellifi Rousseau'dur. Muhtevası oldukça latiftir. Felsefenin düşünce, inanç ve mev'izlerini ihtiva eden *Felsefe Tarihi* adlı kitabı, felsefe sözlüğüne dair Voltaire'in telif ettiği kitabın nefis olan birçok yerlerini okudum.”³⁰ Hiç şüphe yok ki ülkesine dönerken beraberinde götürdüğü “ulus” ve “vatan sevgisi” kavramları ile “yasaların şartlara göre değiştirilmesi gerektiği”, “belli bir zamanda ve yerde iyi olan kanunların başka yer ve zamanlarda iyi olmasının gerekmeyeceği” şeklindeki fikirlerinin oluşmasında 18. asır Fransız aydınlanma düşüncesi üzerine yaptığı çalışmaların büyük etkisi vardır.³¹

Aydınlanma düşüncesini öğrenmesine ek olarak, Tahtavî'nin zihniyet dünyasında “Mısır ulusu” ve “vatan sevgisi” gibi iki kavramın oluşmasında önemli rol oynayan gelişmelerden bir tanesi de onun Fransa'da Ejiptoloji/Mısır Bilimi ile tanışması olmuştur. 1798'de Napolyon'un Mısır seferi ile bu ülkeye gelen bilim adamlarının araştırmaları ve *Description de l'Égypte (Mısır'ın Tasviri)*³² başta olmak üzere öncü yayınlarıyla bir bilim dalı

²⁴ Tibi, a.g.e, s. 106.

²⁵ Burada imam sözcüğünden kastedilen, dini içerikten ziyade, öğrencilerin başında rehberlik görevi yapmaktır.

²⁶ Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, Çev. Server Tanilli, Alkim Yay., İstanbul, 2007, s. 40.

²⁷ Camal al-din al-Şayyal, *Rifa'a Rafi el-Tahtavî*, Kahire, tarihsiz, s. 26'dan aktaran Akçay, a.g.t., s. 11.

²⁸ Rifa'a Rafi el-Tahtavî, *Paris Gözlemleri*, Ses Yayınları, İstanbul, 1992, s. 236. Tahtavî'nin Paris'te aldığı tercüme eğitimi konusunda detaylı bilgi için ayrıca bkz. Muhammed Sawaie, “Rifa'a Rafi et-Tahtavî ve Modern Arap Edebiyat Dilinin Leksikolojik Gelişimine Katkısı”, Çev. Şener Şahin, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 14, sayı 2, 2005, ss. 165-171.

²⁹ Fransız aydınlanma düşüncesinin Osmanlı aydınları üzerinde en çok etki bırakan isimlerinin başında Rousseau gelir. 19. yüzyıl Osmanlı aydınları, Tanzimat'tan itibaren Rousseau'yu okumuşlar, eserlerini Türkçeye tercüme etmişlerdir. Sadık Rifat Paşa'dan başlamak üzere, Yeni Osmanlılar ve erken dönem cumhuriyet aydınları muhtelif açılardan Rousseau'dan etkilenmişlerdir. Benzer şekilde, Osmanlı-Mısır aydınları da başta Tahtavî olmak üzere Rousseau okumaları yapmışlar, düşünce yapılarını oluştururken onu temel referans noktalarından birisi olarak tayin etmişlerdir. Bu konuda kapsamlı bir çalışma için bkz. Mustafa Gündüz, “İhtilalin Pedagojik Zemini: Emile ve Rousseau'nun Osmanlı Aydınları Üzerine Etkisi”, *Muhafazakâr Düşünce*, sayı 11, Kış 2007, Ankara, ss. 157-174.

³⁰ Tahtavî, a.g.e, s. 238.

³¹ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 86.

³² 1803-1828 yılları arasında 33 cilt olarak yayımlanan *Description de l'Égypte*, Edward Said'e göre, “bir ülkenin diğer bir ülke hakkında ortaya koyabileceği en büyük eser”dir. Bkz. Edward Said, *Oryantalizm*, çev. Nezihi Uzel, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 125.

haline gelen Ejiptoloji'nin en parlak yıllarında³³ Fransa'da bulunma şansını yakalayan Tahtavî burada Mısır bilimcilerinin buluşlarıyla tanışmıştır. Mısır bilimcilerinin ortaya koyduğu Mısır tarihine dair yepyeni bilgilerin yanı sıra zamanın önde gelen Avrupalı oryantalistlerinden, Doğu Dilleri Okulu'nun kurucusu Silvestre de Sacy (1758-1838) ve Caussin de Perceval (1795-1871) ile tanışan Tahtavî³⁴ Sacy'den edindiği bilgiler ışığında "Kadim Mısır"³⁵ fikrini edinmiştir. Bu doğrultuda Mısır'ın binlerce yıllık tarihiyle tanışan Tahtavî, modern Mısırlılarla Firavunlar dönemi Mısırlıları arasında bağlantı kurmuş ve modern Mısır'ı Firavunlar dönemi Mısırının bir devamı olarak kabul etmiştir. Tahtavî bu düşünsel yapı içerisinde Firavunlar dönemindeki Mısır'ın gelişmişliğini, eğitimdeki üstünlüğünü dile getirip, kendisine gurur kaynağı edinmeye başlamıştır.³⁶ Bu kapsamda, Tahtavî'nin firavunları öven şiirleri de bilinmektedir.³⁷ "Mısır ulusu" düşüncesini ve "Mısırlı" kavramını tarihsel olarak bu şekilde destekleyen Tahtavî'nin "vatançı" fikirlerinin başta Sacy olmak üzere Batılı araştırmacılardan öğrendikleri ile geliştiği görülmektedir.³⁸

1831 yılında Fransa'dan Mısır'a dönen Tahtavî burada edindiği izlenimleri, bilgileri ve anılarını *Tahlis el-İbriz fi Telhis-i Bariz* adıyla kitaplaştırmıştır.³⁹ İlk baskısını 1834 yılında yapan kitap büyük bir şöhret kazandı ve 1838'de ikinci kez basıldı. Kitap 1839 yılında Mehmed Ali Paşa'nın direktifiyle Arzuhalci Rüstem Besim Efendi⁴⁰ tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁴¹ Kitabında modern Fransızların gündelik yaşamından, Fransız siyasi yapısına, Paris halkının adetlerine ve görgü kurallarına kadar pek çok izlenimi paylaşan Tahtavî'nin yazdıkları ülkesi için yepyeni bilgilerdi. Tahtavî kitabında Fransa'nın ve Fransızların körü körüne övgüsünü yapmaktan kaçınmıştır. Yeri geldiğinde "para hırsı" ya da "erkeklerin kadınların kölesi gibi davranmaları" konusunda Fransızlara eleştiriler getirirken;

³³ Napolyon'un Mısır'ı işgali sırasında beraberinde getirdiği arkeoloji, matbaa, tarih alanlarındaki uzmanlar ülkenin tarihini, sanattan arkeolojiye kadar Mısır'ın kültürel birikimlerini ortaya çıkarmaya başlamışlardır. Bu dönemde Mısır'da Arapça harfli matbaa da ilk kez kullanılmaya başlanmıştır. Uzmanlar yaptıkları araştırmalar neticesinde başta dev eser *Description de l'Égypte* olmak üzere pek çok eser ortaya koymuşlardır. Bu çalışmalar ileriki süreçte Ejiptolojinin bir disiplin olarak doğuşunu da beraberinde getirecektir. Bkz. Suavi Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 82. Napolyon'un Mısır seferi sırasındaki bu bilimsel araştırmalar ve yenilikler konusunda ise bkz. Christopher Herold, *Bonaparte in Egypt*, Harper&Row Publishers, New York, 1962, ss. 164-201.

³⁴ Tahtavî, Paris Gözlemleri adlı eserinde "bazı Fransız büyükleriyle aramızdaki mektuplaşmalar" isimli bölümde Sacy ve Perceval ile aralarındaki mektuplaşmalara yer vermektedir. Bkz. Tahtavî, a.g.e, ss. 229-234.

³⁵ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 86.

³⁶ Muhammed Hüseyin, *Modernizmin İslam Dünyasına Girişi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 20.

³⁷ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 94.

³⁸ Hamid İnanet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, s. 44.

³⁹ Eserin Paris Gözlemleri adı altında günümüz Türkçesine çevrilmiş bir baskısı için bkz. Rifa'a Rafi el-Tahtavî, *Paris Gözlemleri*, Haz. Cemil Çiftçi, Ses Yayınları, İstanbul, 1992.

⁴⁰ Bu bilgiyi Tahtavî'nin eserini günümüz Türkçesine uygun biçimde hazırlayan Cemil Çiftçi vermektedir. Bkz. Tahtavî, a.g.e, s. 23. Ayrıca bkz. Nurettin Öztürk, "XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Voltaire ve Rousseau Çevirileri", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı 12, Denizli, 2002, s. 71.

⁴¹ Ernest Dawn, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998, s. 136. Tahtavî'nin bu eseri İstanbul'da da ilgi görmüş; *Seyahatname* ya da *Rufa'a Bey Risalesi* adıyla tanınmıştır. Niyazi Berkes, bu eserin Osmanlı devlet adamlarının yoğun ilgisi ile karşılaştığını ve etkili olduğunu söylemektedir. İlk kez anayasa kavramından ve anayasalardan söz eden bir eser olması nedeniyle, Berkes'e göre, verdiği bilgiler itibarıyla Tahtavî'nin bu eseri Tunus ve Mısır'da Türkiye'den önce anayasaların yapılmasında etkin olmuştur. İstanbul'da anayasa fikrinin bu eserden etkilendiğini tahmin ettiğini belirten Berkes, Tahtavî'nin bu eserinin çağdaşı pek çok Osmanlı aydınının Avrupa medeniyeti üzerine yazdıklarından daha üstün olduğunu söylemektedir. Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 209, n. 23; Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s. 199.

yeri geldiğinde de “çocukların titiz bir eğitim sürecinden geçirilmeleri, çalışma aşkı, tembellikten nefret etmek ve entelektüel merak” gibi konularda da onlara övgüler düzmektedir.⁴² Buradan da anlaşılacağı üzere, Tahtavî eserinde olabildiğince nesnel davranmaya gayret etmiş; okuyanların dersler çıkarmaları için özen göstermiştir.

Mısır'a döndükten sonra kitabını yayımlayan Tahtavî, ülkesinde henüz kurulmuş olan Batı tarzı modern eğitim veren okullarda bir süre mütercim olarak çalışmıştır. Mehmed Ali Paşa'nın isteğiyle açılmış olan Dr. Clot Bey⁴³ idaresindeki Tıbbiye mektebinde 1832'den itibaren mütercim ve Fransızca hocası olarak çalışan Tahtavî, 1836'da Topçu mektebinde benzer görevlerde bulunmuştur.⁴⁴ Aynı yıl, Mehmed Ali Paşa'nın emriyle başta tercüme bürosu olarak açılan ancak kısa sürede mütercim ve yabancı dil bilen memur yetiştirmek amacıyla daha büyük bir eğitim kurumu haline getirilen Yabancı Diller Okulu'nun⁴⁵ müdürlüğüne getirildi. Onun idaresi altında eski dünya, antik Yunan filozoflarının yaşam ve düşüncelerinin yanı sıra ortaçağ tarihi, Fransa kralları ve Büyük Petro'nun hayatı gibi pek çok eserin tercümesi yapılmıştır. Özellikle Petro gibi büyük liderlerin biyografilerinin tercüme edilmesinin Mehmed Ali Paşa'ya bir jest olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü tercüme işine özel önem vermesinin arka planında, Mehmed Ali Paşa'nın büyük hükümdarların hayat hikâyelerini okumaya, kendisi ile karşılaştırmalar yapmaya olan düşkünlüğünün yer aldığı bilinmektedir.⁴⁶ Tahtavî'nin idaresi altındaki Yabancı Diller Okulu'nda, iki bin dolayında kitap ve kitapçığın tercüme edildiği söylenmektedir.⁴⁷

⁴² Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 86.

⁴³ Antoine Barthelemy Clot (1793-1868) modernleşme sürecine giren Mehmed Ali Paşa Mısır'ın önde gelen Batılı uzmanlarından bir tanesiydi. Mehmed Ali Paşa'nın daveti üzerine Fransa'dan Mısır'a gelen Clot, kısa sürede ülkenin tıp alanında hastane, tıp ve hemşire okulu gibi eksiklerini tamamlamıştır. Örneğin, Mısır'ın ilk tıp okulu 1827'de Clot idaresi altında açılırken, bunu 1832'de “doğum, tıp ve cerrahi alanında nitelikli elemanlar yetiştirmek amacıyla” açılan ebe okulu takip etmiştir. Antoine Clot, ülkeye verdiği hizmetlerden dolayı 1836'da Mehmed Ali Paşa tarafından Bey unvanı ile ödüllendirilmiş, daha sonra da ülkenin tüm sağlık işlerinin idaresi kendisine bağlanmıştır. Bkz. Mervat F. Hatem, “19.yy Mısırında Sağlık Mesleği ve Kadın Bedeninin Denetlenmesi”, *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s. 65. Clot Bey Mısır'da bulunduğu süre içinde gerçekleştirilen reformlara, Mehmed Ali Paşa'nın yeniliklerine bizzat şehit olmuş, Mısır'a dair kaleme aldığı kitaplarında bunlara yer vermeyi ihmal etmemiştir. Bu eserlerin bir tanesi olan, *Aperçu Général sur l'Égypte / Mısır'a Genel Bir Bakış* adlı kitabında Clot Bey, Mehmed Ali Paşa'dan modern Mısır'ın tohumlarını eken büyük bir lider olarak söz etmektedir. Bkz. Antoine Barthelemy Clot, *Aperçu Général sur l'Égypte*, Paris, 1840, s. 180. Clot Bey'in bu eseri kendisinin Mısır'da kaldığı süre içinde ülkeyi ve insanlarını ne kadar dikkatlice analiz ettiğini ortaya koyan bir eserdir; bu anlamda 19. asır başlarında Mısır'a ve Mısırlılara dair birinci elden bilgiler sunan önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Clot Bey'in bu çalışması sayesinde 19.yüzyıl başlarında Mısır'ın bedevileri, Türkleri ve Kıptileri hakkında olduğu gibi, Müslümanların yaşayışları, adetleri, giyim kuşamları ve ev dekorasyonlarına varıncaya dek pek çok çizim ve detaylı bilgi elde edilebilir. Clot Bey ve çalışmaları için ayrıca bkz. Patton, a.g.e, cilt II, s. 77-78.

⁴⁴ Chemoul, a.g.m, s. 738.

⁴⁵ Benzer bir okul İstanbul'da 1866'da açılmıştır. Özellikle Tanzimat dönemi boyunca Hariciye başta olmak üzere yabancı dil bilgisi gerektiren işleri Tercüme Odası'ndan yetişen kişilerle devam ettiren Bâbü'lî, bir süre sonra Tercüme Odası'nın memur yetiştirmede yetersiz kaldığını görünce, yeni arayışlara girmiştir. Bunun en önemli neticelerinden biri 1866'da Maarif-i Umumiye Nazırın Kemal Efendi'nin çalışmaları sonrasında açılan Lisan Okulu'dur. Lisan Okulu ilk başlarda Fransızca ağırlıklı müfredat izlemekle beraber, ilerleyen yıllarda artan ihtiyaç doğrultusunda Rumca ve Bulgarca gibi sınıflar da açılmıştır. Lisan Mektebi hakkında detaylı bilgi için bkz. Sezai Balcı, “Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 27, sayı 44, 2008, ss. 77-98. Tercüme Odası konusunda son dönemde yapılan akademik bir çalışma için ise bkz. Sezai Balcı, *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.

⁴⁶ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 87.

⁴⁷ Tibi, a.g.e, s. 109; Chemoul, a.g.m, s. 739.

Tahtavî'nin Fransa dönüşü getirildiği bir diğer önemli görev 1828'de çıkarılmaya başlanan Ortadoğu'nun ve Mısır'ın ilk resmi gazetesi⁴⁸ *Vekâyi-i Mısriyye*'nin⁴⁹ editörlüğü görevidir. Mısır, ilk yerli gazete *Vekâyi-i Mısriyye*'den önce, modern anlamda bir *journal* ile 1798 işgali sırasında tanışmıştır. Napolyon'un beraberinde getirdiği matbaa ile ilk önce *Le Courrier de l'Egypte* (1798) sonra da *La Decade Egyptienne* (1798) gazeteleri yayımlanmıştır. *La Courrier* Mısır ile ilgili haberlere yer verirken, *La Decade* ise daha çok bilimsel yazılar içeren bir yayın idi.⁵⁰ Fransızca yayın yapan bu gazetelerin yanı sıra 1800'de yine Fransızlar tarafından yarı Fransızca yarı Arapça yayın yapan, haber ağırlıklı, *et-Tenbih* çıkarılmıştır.⁵¹ Mısır'da ilk basın faaliyetleri bu aşamada devam ederken, Tahtavî Fransa yıllarında modern anlamda yayın yapan gazete ile tanışmıştır.⁵² Ona göre, gazete bilgi ve düşüncelerin yayılmasında son derece önemli bir işleve sahiptir.⁵³ Benzer bir yayının Mısır'a da kazandırılması konusunda Mehmed Ali Paşa'nın yanında gayret gösteren Tahtavî'nin çabaları *Vekâyi-i Mısriyye* ile kendisini göstermiştir. Tahtavî dönemine kadar yarı Arapça yarı Türkçe yayımlanan gazete, Tahtavî ile Arapça ağırlık kazanmıştır. İç ve dış haberlere yer verilmeye başlanmış, Tahtavî'nin Fransa'da gördüğü *journal*'lere şekil olarak benzemeye başlamıştır.⁵⁴ *Vekâyi-i Mısriyye*'nin yanında, 1833'te Mehmed Ali Paşa'nın emriyle, Mısır'daki yabancılar ve Avrupa kamuoyuna seslenmek üzere *Le Moniteur Egyptienne* adlı bir gazete yayımlanmaya başlamıştır.⁵⁵

Tahtavî ile Mehmed Ali Paşa arasındaki ilişki Tahtavî'nin Fransa'ya gönderildiği dönemden beri hep sıcak ve yakın olmuştur. Tahtavî Paris'teyken sıkça Paşa'dan durumlarını, çalışmalarını soran mektuplar almış ve her mektubunda kendisine detaylı bilgiler vermiştir. Fransa dönüşü ise oradaki verimli çalışmalarının ve idareciliğinin mükâfatlarını Mehmed Ali Paşa'dan çeşitli mevkilerde önemli görevlere atanarak alan Tahtavî için Mehmed Ali Paşa son derece önemli bir liderdir: "*Hıdiv-i Ekrem Efendimiz, Mısır'ı idaresi altına aldığı günden beri sanat ve hüner sahiplerini taltif ederek onlara gereğinden fazla ihsanlarda buldukları için Avrupa'dan sanat ve hüner sahibi kişiler Hıdiv'in kapısına iltica ederek bol bol nimetlere*

⁴⁸ 1828'de Mısır'da el-Vekayi el-Mısriyye'nin çıkarılmaya başlamasının ardından 1831'de İstanbul'da II. Mahmud'un bir yeniliği olarak resmi gazete Takvim-i Vekayi çıkarılmaya başlanmıştır. Reform konusunda birbiri ile rekabet eden II. Mahmud ve Mehmed Ali Paşa'nın mücadeleleri için Bkz. Ercüment Kuran, "Sultan II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 18-30 Haziran 1989*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990, s. 109.

⁴⁹ Vakay-ı Mısriyye hakkında detaylı bilgi için bkz. Orhan Koloğlu, "İlk Türkçe Gazete Vakay-ı Mısriyye", *Tarih ve Toplum*, cilt 10, sayı 58, Ekim 1988, ss. 9-12; Orhan Koloğlu, "The Problem of the Turkish and Arabic Languages and the Role of Waqai Mısriyya", *Studies on Turkish-Arab Relations*, Annual 1989, İstanbul, 1989, ss.61-67.

⁵⁰ Bu gazeteler Fransız okuyuculara özgü yayın yapmakta olup, sınırlı bir çevreye seslenmişlerdir. Bkz. Mantran, a.g.e., s. 48.

⁵¹ Nesimi Yazıcı, "Vakay-ı Mısriyye Üzerine Birkaç Söz", *OTAM*, sayı 2, Ankara, s. 268.

⁵² Tahtavî'nin Fransa'da bulunduğu dönem, basın yayın faaliyetlerinin başta gazete ve dergi olmak üzere en yaygın olduğu dönemdir. Avrupa'da ilk haftalık gazetelerin 1650'lerde yayımlanmaya başladığı düşünüldüğünde 19.yüzyıl başlarının basın-yayın faaliyetlerinin olgunlaşma dönemi olduğu söylenebilir. Yayın çalışmalarına kitap yayınlarını da bu aşamada dâhil etmek doğru olacaktır. Bkz. Nevin Balta, "Osmanlı'da Yenileşme Düşüncesi ve Tasvir-i Efkâr", *Türk Dili Dergisi*, sayı 83/606, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2002, ss. 529-530.

⁵³ Tahtavî, a.g.e., ss. 212-213; Bernard Lewis, *The Middle East and the West*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1968, s. 51.

⁵⁴ Cihaner Akçay, a.g.t., ss. 37-38.

⁵⁵ Nesimi Yazıcı, a.g.m, s. 268. 1833'te Mısır'da yayına başlayan *Le Moniteur Egyptienne*, bir bakıma İstanbul'da iki yıl önce, 1831'de II. Mahmud'un isteğiyle yayına başlayan yarı-resmi devlet yayını olan *Le Moniteur Ottoman*'ın Mısır'daki karşılığı gibidir. Bkz. Ercüment Kuran, a.g.m, s. 109. *Le Moniteur Ottoman* için ayrıca bkz. Hıfzı Topuz, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1973, s 8 ve 33; Mantran, a.g.e., ss. 48-49.

erişince Mısır eski bayındırlığına ve şenliğine kavuşarak asli gençliğine döndü. Daha önceki devlet adamlarından devraldığı şekilde bırakıp hastalıklarını tedavi etmeseydi, ıslahı mümkün olmazdı.”⁵⁶ Paşa hakkında sürekli olarak “Hıdiv-i Ekrem Efendimiz” şeklinde bahsetmesi ona olan saygısını ve sevgisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.⁵⁷ Daha da önemlisi, Tahtavî için Mehmed Ali Paşa uygulamaya koyduğu yenileşme hareketleriyle Müslüman toplumlar için bir dönüm noktası teşkil eder. Ona göre, Avrupalılar ilmî ve maddî anlamda ilerlerken, Müslümanlar atalete sürüklenmiş; azla yetinir, içinde bulunduğu durumdan şikâyet etmez hale gelmişlerdir. İslam halklarının teslimiyetçiliğinin bir kader olmadığına inanan Tahtavî, bu durumu tersine çevirmek için Mehmed Ali Paşa ve reformlarının en büyük şansı olduğunu düşünmüştür.⁵⁸ Ona göre, Mehmed Ali Paşa çağdaş eğitimi, sağlığı, devlet idaresini, orduyu Mısır'a getirmiş, ülkesini ve halkını gelişme, ilerleme rotasına sokmayı kendine amaç edinmiştir.

Mehmed Ali Paşa dönemi boyunca Mısır'da önemli görevlere getirilen, saygın bir konuma ulaşan Tahtavî, Paşa'nın hayatını kaybetmesinin ve yerine Abbas Paşa'nın vali olarak geçmesinin ardından sıkıntılı dönemler yaşamıştır. Abbas Paşa gerek karakter gerekse dünya görüşü açısından selefi Mehmed Ali Paşa'nın aksine daha içe dönük; Avrupa'ya ve batılılaşmaya temkinli yaklaşan, yer yer tepkisel davranan bir idareciydi.⁵⁹ Bu bakımdan Tahtavî ile Abbas Paşa'nın farklı zihniyet dünyalarına sahip olduklarını rahatlıkla ifade edebiliriz. Abbas Paşa'nın emriyle önce 1849'da Fransa'da Mısırlı öğrenciler için açılan özel üniversite Ecole Egyptienne'in⁶⁰, ardından da 1851'de Yabancı Diller Okulu'nun kapatılması kuşkusuz bu kurumların modern Mısır'ın inşasında hayati rollere sahip olduğuna inanan Tahtavî'nin tepkisini çekmiştir. Bu durumun neticesinde Mehmed Ali Paşa ile olduğu gibi sıcak bir ilişkiyi Abbas Paşa ile kuramayan Tahtavî bu süreçte farklı görevlere tayin edilmiştir. Bu tayinler kimi zaman Tahtavî'nin 1850'de Sudan'ın Hartum bölgesindeki bir yüksekokul açmaya gönderilmesi örneğinde olduğu gibi bir tür sürgün niteliği de kazanmıştır.⁶¹

Tahtavî Hartum'da geçirdiği süre içinde Fenelon'un Telemaque'ını Arapçaya çevirmiştir.⁶² Tahtavî'nin Telemaque çevirisi bu süreçte Abbas Paşa ile olan ilişkisine paralel olarak simgesel anlamda önem taşımaktadır. Bu çeviriyi salt bir edebi çalışma olmanın ötesine taşıyan şey eserin konusudur. Telemaque adlı eserinde Fenelon Güneş Kralı olarak bilinen XIV. Louis'nin keyfi idaresine imalı bir eleştiri getirmektedir. Bu noktada Fenelon'un XIV.

⁵⁶ Tahtavî, a.g.e, s. 36.

⁵⁷ Ali Bilgenoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2007, s. 32.

⁵⁸ İnalet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, s. 47.

⁵⁹ “Garp medeniyetine, hususiyile Fransız medeniyetine düşman olan Abbas Paşa müstesna olmak üzere, valiler Avrupa ilmini, müesseselerini ve sanatını tervec etmişler, bu suretle Mısır daha çok Avrupalılaştırılmıştır.” Bkz. J.H. Kramers, “Mısır: Mehmed Ali Hanedanı ve Devri (XIX. asırdan itibaren)”, *İslam Ansiklopedisi*, cilt 8, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s.251. Ayrıca bkz. Hourani, *A History of the Arap Peoples*, s. 275.

⁶⁰ Adnan Şişman, a.g.e, s. 16.

⁶¹ Zeynep Güler, *Siveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği- Mısır ve Nasırcılık*, Yenihayat Kütüphanesi, İstanbul, 2004, s. 40.

⁶² Tahtavî'nin bu çevirisi özet niteliğinde olup, 1867'de Beyrut'ta basılmıştır. Bkz. Tahtavî, a.g.e, s. 21. Türk edebiyatında ise Fenelon'un Telemaque'ının çevirisini 1859'da Yusuf Kamil Paşa yapmıştır. 1862'de basılan Yusuf Kamil çevirisi aynı zamanda Türk edebiyatına Batı edebiyatından roman türünde yapılan ilk çeviri olarak kabul edilir. Yusuf Kamil Paşa bu tercümesi ile 19. asır Türk edebiyatında tercüme faaliyetlerinin kapısını açmıştır. Bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 144, 174, 263.

Louis otokrasisine olan eleştirilerini Abbas Paşa'nın idaresi ile özdeşleştiren Tahtavî bu eseri bir tür "ahlaki okuma" olarak kabul etmiş ve Arapçaya kazandırmıştır.⁶³

Sıkıntılı geçen Abbas Paşa döneminin sonunda, 1854'te Said Paşa'nın başa geçmesinin ardından Kahire kapıları bir kez daha Tahtavî'ye açılmıştır. Kendisine bir tercüme odası bağlanan Tahtavî kısa süre sonra Harbiye mektebine müdür olarak tayin edilmiştir.⁶⁴ İsmail Paşa'nın döneminde ise Mehmed Ali Paşa dönemine benzer bir himaye gören Tahtavî, hıdivin nezaretinde yeni bir eğitim sistemi planlayan grupta yer almıştır.⁶⁵ Son olarak 1870'te ünlü Mısırlı yazar, Hıdiv İsmail dönemi Mısır Maarif Nazırı olan Ali Mübarek Paşa'nın çıkardığı *Ravzat el-Madaris* adlı dergide⁶⁶ başyazarlık ve yazı işleri müdürlüğü yapan Tahtavî, 1873 yılında hayatını kaybetmiştir.⁶⁷

Tahtavî'nin Mısır'a Getirdiği Modern Kavram ve Fikirler

Rifa'a Rafi el-Tahtavî modern Avrupa'dan Mısır'a yeni düşüncelerin ve kavramların taşınmasına kaynaklık ve öncülük etmiştir. Kısaca sıralayacak olursak, bunlar ulus, vatan ve vatan sevgisi kavramlarıdır. Bu yeni kavramların bir İslam toplumuna taşınabilmesi ve kabul görmesi için Tahtavî sıklıkla İslam'ın akıl ile uyumlu, bilimsel gelişmelerle açık bir din olduğunu söyleyerek⁶⁸, İslami açıdan bir meşruiyet yaratmaya çalışmıştır. Bunlara ek olarak, getirildiği görevlerde şahsi gayretleriyle uygulamaya koyduğu tercüme faaliyetleri ile bir tür edebi rönesans başlatmıştır ki, bu Tahtavî'nin yaşama geçirdiği bir diğer önemli yeniliktir.

Tahtavî Fransa dönüşünde, yakın gelecekte sadece Mısır'da değil aynı zamanda tüm Ortadoğu'da yankı bulacak yepyeni bir düşünce getirmişti. Çok yakın bir gelecekte milliyetçilik akımının da temelini teşkil edecek olan bu düşünce⁶⁹ "hubbü'l vatan" yani "vatan sevgisi" idi. Vatan sevgisi bir olgu olarak üzerinde yaşanan toprak parçasına bağlılık anlamında Müslümanlar arasında hâlihazırda var olan bir hissiyattı. Tahtavî ile değişen şey ise

⁶³ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 89.

⁶⁴ Chemoul, a.g.m, s. 738; Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 87.

⁶⁵ İnayet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, s. 47.

⁶⁶ Bu aynı zamanda modern Mısır'ın ilk dergisidir. İlk sayısı 1870'te çıkarılan bu dergiye Ali Mübarek, Abdullah Fikri, Şeyh Hüseyin el-Marsafi, Muhammed Kadri gibi dönemin önde gelen Mısırlı yazar ve düşünürlerinin yanı sıra Brugsch gibi Avrupalı uzmanlar da yazılarıyla katkıda bulunmuştur. Dergi ve içeriği konusunda detaylı bilgi için bkz. Cihaner Akçay, a.g.t., ss. 39-40.

⁶⁷ Chemoul, a.g.m, s. 739.

⁶⁸ Mısır'da Tahtavî ile seslendirilmeye başlanmış olmakla beraber, bu salt Mısır'a ait bir durum değildir. Bu argüman, son dönem Osmanlı düşünce tarihinde sıklıkla dile getirilmiş, tartışma konusu haline gelmiştir. Özellikle batılılaşma süreci ile eş zamanlı olarak ortaya çıkan İslam'ın akıl ve bilimle uyumlu bir din olduğu söylemi söz konusu sürece olan yerli-muhafazakâr tepkiyi yumuşatma amacı taşımaktaydı. Buna ek olarak, Batılılarca bir propaganda malzemesi olarak kullanılan, "bir inanç sistemi olan İslam'ın gelişmeye engel olduğu" yönündeki söyleme karşı, "İslam mâni-i terakki değildir" sözü çerçevesinde tartışmalar yürütülmüş, eserler kaleme alınmıştır. Bu konuda son dönem Osmanlı düşüncesinin İslamcı/İslami hassasiyetleri yüksek isimleri olan Sait Halim Paşa ve Şemseddin Günaltay'ın eserlerine bakılabilir. Onlar da tıpkı Tahtavî gibi, İslam'ın rasyonel bir din olduğunu, bilimsel gelişmelere açık bir din olduğunu ve özü itibarıyla ilerlemeye engel teşkil edecek bir yapıya sahip olmadığını ısrarla dile getirmişlerdir. Bkz. Said Halim Paşa, *Bütün Eserleri*, Haz. Ahmet Özalp, Anka Yayınları, İstanbul, 2003; Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura*, Furkan Yayınları, İstanbul, 1998.

⁶⁹ İlber Ortaylı, Avrupa'ya tahsile gönderilen Tahtavî'nin gelecekte Arap milliyetçiliğinin kuramcılarından biri olacağını söylemektedir. Bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 54.

bu duyguya politik bir önemin atfedilmeye başlanmasıdır.⁷⁰ Tahtavî ve sonrasında onu takip edenlerin vatan sevgisi ile kastettikleri, klasik anlamda Müslümanlarda var olan “insanın doğup büyüdüğü yeri sevmesi” anlamından farklı olarak söz konusu siyasi içeriktir.⁷¹

Tahtavî Fransa'da geçirdiği yıllarda Fransızların ülkelerini çok sevdiklerini görmüştü. Fransa'nın ileri ve gelişmiş bir ülke olmasını da Fransızların vatanlarını çok sevmelerine bağlamıştı.⁷² Buradan yola çıkarak, ilerlemenin ilk şartı olarak vatan sevgisini kabul eden Tahtavî aynı hissi bağlılığı kendi ülkesinde de görmek istiyordu. Bu nedenle Mısır'a geri döndüğünde sıkça ulus, vatan ve vatan sevgisinden söz etmeye başladı. Vatan kavramı ve bilincine o kadar bağlanmıştı ki, Tahtavî'ye göre vatan sevgisi medeniyetin en temel erdemlerinden bir tanesiydi ve “hubbu'l vatan”ın olmadığı bir yerde medeniyet çürümeye mahkûmdu.⁷³

Vatan, Tahtavî için farklı din ve ırklardan insanların bir araya gelmesi ve bu birliktelikten fayda elde etmesi anlamını taşımaktadır.⁷⁴ “Farklı din ve ırklardan” ifadesinden de anlaşıldığı üzere söz konusu birliktelik aynı ülkede yaşayan herkesin biraradalığını ifade etmektedir. Bu bağlamda Tahtavî klasik İslam Ümmeti'nin mensuplarının oluşturduğu beraberlikten çok aynı toprak parçası üzerinde yaşayanların birlikteliğine vurgu yapmaktadır. Yani, her Mısırlı, içinde bulunduğu aile, sınıf, mahalle gibi sosyal yapıların dışında tüm toplumu bir çatı altında toplayan daha büyük bir kimliğe bağlıdır⁷⁵ ki burada Tahtavî'nin Mısırlı kimliğini işaret ettiği çok açıktır. Bu açıdan bakıldığında Tahtavî ile birlikte modern anlamda bir vatan ve yurttaş tanımına doğru düşünsel bir adım atıldığı gözlemlenmektedir.

⁷⁰ Ernest Dawn, a.g.e, s. 139. Bu anlamda vatan sevgisi kavramı ilk kez Tahtavî tarafından modern içeriğiyle Mısır'a getirilmiş oluyordu. Bkz. Bayram Soy, “Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar”, *Bilgi*, Yaz 2004, sayı 30, s. 176.

⁷¹ Söz konusu siyasi içerik konusunda öne çıkan isimlerden bir tanesi 19. asır Arap düşünce dünyasının ve Arap milliyetçiliğinin erken dönemlerinin önde gelen Hıristiyan Arap şahsiyetlerinden Butros el-Bustani'dir: “*Lübnan'da ortaya çıkan 1859-60 olaylarından sonra Bustani'nin siyasi cihetteki faaliyetleri Lübnan'ın ilk siyasi gazetesini çıkarmasına sebep oldu. Gazetenin adı “Nefir Suriye” (Suriye Topluluğu) idi. Bustani bu gazetede tıpkı Jön Türkler'de olduğu gibi vatan sevgisi konusunu işliyordu. O, Osmanlı Devleti içinde ayrı bir Suriye vatani düşünüyör ve Tahtavî'nin daha önce Mısır'da taşıdığı fikirlerle paralellik arz ediyordu. Arap ırkı fikrini siyasi olarak gündeme getiren yine Bustani'dir.*” Bkz. Selçuk Günay, “II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 17, sayı 28, 1995, s. 88.

⁷² Ernest Dawn, “The Origins of Arab Nationalism”, *The Origins of Arab Nationalism*, Ed. Rashid Khalidi, Columbia University Press, New York, 1991, s. 5. Vatan sevgisi kavramı 19. yüzyılda Doğu aydınlarının yabancı ülkelere gittiklerinde oralarda gördükleri en önemli özelliklerden birisi olarak göze çarpmaktadır. Bu konuda Tahtavî şüphesiz ki yalnız değildir. Aynı izlenimlere bir başka Osmanlı aydını bu defa dünyanın diğer ucunda, Japonya'da ulaşmıştır. 1914'te Japonya'ya bir seyahat gerçekleştiren dönemin tanınan müellif ve mütercimlerinden Samizade Süreyya, izlenimlerini 1917'de Büyük Japonya adıyla yayımlamıştır. Bkz. Samizade Süreyya, *Büyük Japonya*, Cemiyet Kütüphanesi, 1917. Avrupa'da buldukları sırada yaşadıkları tecrübeler ve öğrendikleri yeni bilgilere dayanarak vatan sevgisi olgusuna değinen Osmanlı devlet adamları da vardır. Bunlardan bir tanesi Viyana, Tahran ve Paris sefaretilerinde önemli görevlerde bulunmuş olan Mustafa Sami Efendi'dir. Mustafa Sami 1838'de kaleme aldığı Avrupa Risalesinde Parislilerin önde gelen özelliklerinden birisi olarak vatan sevgisi göstermektedir (Mustafa Sami Efendi, *Avrupa Risalesi*, haz. Remzi Demir, Gündoğan Yayıncılık, Ankara, 1996, s. 41).

⁷³ Bessam Tibi, a.g.e, s. 111; Hamid İnyet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, s. 49.

⁷⁴ “*Aynı vatanın çocukları, vatani güzelleştirme, düzeni mükemmelleştirme ve vatana şeref, zenginlik, bolluk getiren konularda yardımlaşmalıdırlar. Çünkü zenginlik ancak karşılıklı ilişkilerin düzelmeleriyle ve bütün vatandaşların nimetlerden eşit bir şekilde yararlanmalarıyla sağlanır.*” Bkz. Muhammed Hüseyin, a.g.e, s.20. Muhammed Hüseyin'e göre Tahtavî'nin bu görüşü tamamen Batı dünyasından alınma olup, ihtilal sonrası Fransız toplumundan ve düşüncesinden izler taşımaktadır.

⁷⁵ Hamid İnyet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, s. 49.

Tahtavî ortaya koyduğu vatan kavramı içinde, Rousseau ve Montesquieu'yü hatırlatırcasına⁷⁶ yurttaşların karşılıklı sorumluluklarının varlığına inanmaktadır. Buna göre, vatan sevgisine sahip olan her bir yurttaşın, o vatanın birliğini korumak, yasalara riayet etmek gibi görev ve sorumlulukları vardır. Aynı şekilde, Tahtavî'ye göre, her bir yurttaşın o vatanda yaşayan toplumun bir üyesi olarak da sahip olacağı haklar vardır ki, bunların en önemlisi özgürlüktür.⁷⁷ Tahtavî “vatan sevgisi” anlayışını bu şekilde karşılıklı hak ve yükümlülükler ile donatmak suretiyle ona modern anlamda yurtseverlik ve yurttaşlık içeriğini kazandırmaktadır: “Gerçek yurtseverler, sadece vatanın kişiye sağladığı haklarını aramakla değil, vatana karşı olan yükümlülüklerini de yerine getirmekle belli olur. Eğer bu vatanın evlatlarından biri, ona karşı olan yükümlülüklerini yerine getirmezse, o zaman, sahip olduğu medeni haklarını kaybeder”.⁷⁸ Onun idealindeki Mısırlı yurttaş ülkesini sevecek, ülkesinin birliğini muhafaza konusunda inisiyatif kullanacak, vatanına olan sevgi ve sadakatini kanunlara uyarak ispat edecektir. Bu ödevlerini yerine getiren “ideal Mısırlı”, bunun karşılığında, başta anavatanında özgür bir şekilde yaşamak olmak üzere temel hak ve hürriyetlerin yanında eğitim, sağlık ve güvenlik gibi hizmetleri alma hakkına sahip olacaktır.

Tahtavî ortaya koyduğu vatan ve vatan sevgisi kavramlarıyla kendisinden önceki Müslüman düşünür ve yazarlardan önemli bir noktada ayrılmaktadır. Tahtavî'ye dek İslam dünyasında sözü geçen pek çok düşünür yapıt ve söylemleriyle tüm İslam toplumlarını kendilerine hedef kitle edinirken; 19. asrın ilk yarısında Tahtavî bunun aksine salt Mısırlılara seslenmeyi tercih etmiştir. Bu bağlamda Tahtavî, vatan sevgisi ile tüm Arapların değil, Mısır'da yaşayanların paylaştığı bir hissiyattan söz etmektedir.⁷⁹ Ona göre, “Mısır bir vatanıdır ve Mısırlılar vatanlarını sevmeleri gereken bir ulustur”.⁸⁰ Tahtavî'nin bazı yazarlarca⁸¹ Arap milliyetçiliğinin ilk düşünürlerinden birisi olarak nitelenmesinin çıkış noktası burasıdır. Toprağa bağlı vatan sevgisinin bir sonraki adımda siyasallaşmış hali milliyetçilik olarak kendini gösterecektir. Bu süreçte 19. yüzyılın ikinci yarısında Tahtavî'yi takip eden Şeyh Muhammed Abduh, Abdullah Nedim, Şeyh Hüseyin Marsafi gibi Müslüman yazar ve düşünürler vatan sevgisi/*patriotisme* ile milliyetçiliği özdeş kılarak milli kimliğin toprağa bağlı (territoryal) yönünü ön plana çıkarmaya başlamışlardır.⁸² Buradan da anlaşılacağı üzere, vatan sevgisinin siyasal bir içerik kazanarak milliyetçiliğe evrilmesi noktasında Tahtavî'nin yüzyılın ilk yarısında ortaya koyduğu düşünsel sermaye son derece önemlidir.

Tahtavî'nin “vatan sevgisi” kavramına olan deruni bağlılığı onun Mısır edebiyatında yepyeni bir tür yaratmasına yol açmıştır. “*Vataniyyat*” olarak adlandırılan bu yeni tür hem Tahtavî'nin edebi yönünü hem de vatan sevgisi kavramının kuvvetini göstermesi bakımından önemlidir. Bu açıdan Tahtavî modern Arap edebiyatında vatan ve milliyetçilik hakkında sesini yükselten ilk kişi olarak kabul edilmektedir.⁸³ Bernard Lewis'e göre, 1850'lerden itibaren bu

⁷⁶ İneyet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, s. 48. Rousseau başta olmak üzere Fransız etkisi Tahtavî sonrası Mısır kuşağında edebi anlamda da kendini gösterir. Başta Corci Zeydan olmak üzere, Mustafa Lutfi el-Manfaluti ve Taha Hüseyin gibi önemli yazar ve düşünürler bu kuşağın önde gelen isimleridir. Bkz. Jacob Landau, *Modern Arap Edebiyatı Tarihi*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1994, ss. 15-55.

⁷⁷ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s.93; İneyet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, s. 49.

⁷⁸ Rifa'a Bedevi Rafi et-Tahtavî, “Yurt ve Yurtseverlik”, *Değişim Sürecinde İslam*, Haz. John Esposito-John Donohue, Çev. Ali Yaşar Aydoğan-Aydın Ünlü, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991, s. 20.

⁷⁹ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 94.

⁸⁰ Dawn, a.g.e, s. 137.

⁸¹ Tibi, a.g.e, s. 111.

⁸² Hamid İneyet, *Çağdaş İslami Siyasi Düşünce*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1988, s. 209.

⁸³ Akçay, a.g.t., s. 53.

türde pek çok örnek üreten Tahtavî, yaymayı başardığı vatan sevgisi hissiyatı sebebiyle Mısır'ı Osmanlı'dan bağımsız bir memleket haline getirmeyi isteyen Said ve İsmail Paşa'lardan destek görmüştür. Hıdivlere göre, böyle bir hissiyatın Mısırlılar arasında yayılması ve içselleştirilmesi, müstakil bir devlet olma ideallerine hizmet edebilirdi.⁸⁴

Tahtavî'nin "vataniyyat" türünün örnekleri olarak görülen şiirleri vatan sevgisi, vatan sevgisinin erdemleri ile doludur. Örneğin, "*Âlem'in Nuru Mısır*" adlı şiirinde Tahtavî;

"Arkadaş, vatan sevgisi her zeki insanın zinetidir.

Vatan sevmek imandandır.

En yüce dinde, her mü'minin alametidir"

demektedir.⁸⁵ Tahtavî bir başka şiiri, "*Köklü Şeref*"te ise şunlar söylemektedir:

"Mısır'ın çocukları, bizim vatanımız asildir.

Soyludur, kökleri derinlerdedir, köklü bir şeref onu

süslemiştir.

Dünyadaki övgümüzün benzeri yoktur.

Geniş ülkemizi görmek için, zayıf develerle çöller katedilir.

*Biz şerefli kimseleriz, bizim şanımız vatan sevmektir."*⁸⁶

Tahtavî, şiirleri başta olmak üzere edebi faaliyetlerinin yanı sıra özellikle vatan sevgisinin her bir Mısırlıya yerleştirilmesini sağlamak anlamında eğitim konusuna çok önem vermiştir. Eğitimin gerekliliği konusunda Fransa'da yaşadığı deneyimler, şüphesiz çok etkili olmuştur. Tahtavî'ye göre, Mısır'da kurulması gereken ideal eğitim sistemi, Mısır toplumunun doğası ve sorunlarıyla ilişkili olmalıdır. Eğitimin amacı salt bilgi vermek olmamalıdır. Eğitim sistemine dâhil edilecek her bir Mısırlıya kişilik kazandırılmalı ve her şeyden önemlisi vatan sevgisinin önemi her öğrenciye ciddiyetle öğretilmelidir.⁸⁷ Tahtavî'nin idealize ettiği modern eğitim sisteminde verilecek olan eğitim-öğretim bir anlamda vatan sevgisinin Mısırlılara aşılmasını noktasında araçsallaştırılmaktadır. Eğitimin en önemli hedefi genç Mısırlı kuşaklara vatan sevgisi edindirmek olarak kurgulanmaktadır.

Ülkesinin modern bir eğitim sistemine kavuşturulmasını isteyen Tahtavî'nin öne sürdüğü iki fikir, içinde yaşadığı dönem için oldukça radikal öneriler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, kızların da aynı erkek öğrenciler gibi eğitim sistemine dâhil edilmeleri önerisidir.⁸⁸ Tahtavî için vatan sevgisinin Mısır toplumuna eğitim aracılığıyla aşılması konusunda erkeklerin olduğu kadar kadınların da yer alması gereklidir ve bu

⁸⁴ Bernard Lewis, "Watan", *Journal of Contemporary History*, vol: 26, no: ¾, The Impact of Western Nationalisms: Essays Dedicated to Walter Z. Laqueur on the Occasion of his 70th Birthday, 1991, ss. 529-530. Ayrıca bkz. Bernard Lewis, *İslam'ın Siyasal Söylemi*, Cep Kitapları, İstanbul, 1997, ss. 50-51.

⁸⁵ Camal al-din al-Şayyal, *Rifa'a Rafi el-Tahtavî*, Kahire, tarihsiz, ss. 78-79'dan aktaran Akçay, a.g.t., s. 54.

⁸⁶ Camal al-din al-Şayyal, *Rifa'a Rafi el-Tahtavî*, Kahire, tarihsiz, ss. 78-79'dan aktaran Akçay, a.g.t., s. 55.

⁸⁷ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 93.

⁸⁸ Kızların eğitim sistemine dâhil edilmesi konusunda Tahtavî'nin İstanbul'daki muadili olarak görebileceğimiz başlıca kişi iki ayrı dönem Osmanlı Maarif Nazırlığı yapmış olan, 19. yüzyılın önemli devlet adamlarından Münif Paşa'dır. Kızların eğitimi konusunda ilk fikir seslendiren devlet adamlarından olan Münif Paşa (1830-1910) nezaretteki ikinci döneminde idadi seviyesinde bir okul açtırmış (1880), burada kızlara eğitim vermeye başlanmıştır. Avrupa okul sistemlerine uyumlu bir eğitim verilen bu okulda Türkçe ve genel kültürün yanı sıra Fransızca, Almanca, İngilizce, musiki, el ve ev işleri dersleri verilmekteydi. Her ne kadar "ahalinin kızlarını okula göndermede isteksiz davranması" sonucu ilgisizlik nedeniyle iki yıl sonra kapatılmış olsa da bu okul, Osmanlı eğitim tarihi açısından bir ilki teşkil etmesi bakımından son derece önemlidir. Münif Paşa'nın kızların eğitimi konusunda, tıpkı Tahtavî gibi, zamanına göre bir hayli ilerici sayılabilecek düşünce ve girişimleri için bkz. İsmail Doğan, *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma)*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991, ss. 176-180. Münif Paşa hakkında yapılan oldukça detaylı bir çalışma için ise ayrıca bkz. Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004.

yüzden kızların da erkeklerle eşit bir eğitim alabilmelerinin yolu açılmalıdır. Buna ek olarak, Tahtavî'ye göre kızların iyi bir eğitim almaları üç farklı açıdan büyük önem taşır: a) uyumlu evliliklerin yapılıp, bu evliliklerden doğacak çocukların iyi yetiştirilmesi. b) erkekler gibi kadınların da kapasiteleri çerçevesinde çalışma imkânı elde edebilmelerinin sağlanması. c) kadınların gündelik hayatın içindeki dedikodu ortamından çıkmalarının sağlanması.⁸⁹ Kadınların eğitimi, gündelik hayata katılımlarının sağlanması, sosyal anlamda erkeklerle eşit statüye ulaşmaları 21. yüzyıl İslam toplumlarında hala ciddi meseleler olarak karşımızda durmaktayken, Tahtavî'nin bunları Ortadoğu'nun moderniteyle yeni yeni tanışmaya başladığı 19. yüzyılın ilk yarısında dile getirmiş olması gerçekten düşündürücü⁹⁰, bir o kadar da devrimci bir öneri olarak gözükmektedir.⁹¹

Tahtavî'nin eğitim konusunda öne sürdüğü ikinci yenilikçi fikir ise, hocası Attar'ı hatırlatırcasına, Müslüman toplumların Ezher, Zeytune gibi önde gelen eğitim kurumlarında sürdürülmekte olan eğitim sistemlerinin kökten değiştirilmesi yönündedir. Tahtavî'ye göre, İslam uleması yalnızca nakli ilimlerle uğraşmaktadır. Hâlbuki Fransa deneyiminde görmüştür ki, Avrupalı âlimler akli ilimlerle uğraşmakta, icatlar yapmakta ve memleketlerinin kalkınmasına bu yolla destek vermektedirler: "*Fransa'da mevcut olan ilimlerin ve ilim adamlarının çoğu İslam ülkelerinde mevcut değildir. Mısır'daki Ezher, Şam'daki Ümeyye, Tunus'taki Zeytune, Fas'taki Karaviyyin üniversiteleri ile Buhara ve diğer yerlerdeki üniversiteler nakli ilimlerde müzeyyen ise de buralarda akli ilimlerin tamamı mevcut değildir. Ancak, Arapça ilimlerle, mantık ve benzeri akli ilimler okutulur. Paris'te, ilim türlerinin her gün yenilenmesi ve artması sonucu sanatlarda da her yıl artış görülür. Bilginlerin bir şeyi keşfederek ortaya çıkarmadıkları yıl yoktur.*"⁹² Dolayısıyla, rasyonel bilimlere önem ve öncelik veren Avrupa⁹³ Tahtavî'ye göre sahip olduğu güç ve görkemi buradan almaktadır. Tahtavî benzer bir ilerleme sürecine girebilmek için Avrupa'da olduğu gibi ülkedeki eğitimin içeriğinin değiştirilmesi ve ileri Batılı eğitim kurumlarına benzer şekilde modernize edilmesi için Mısır'ın modern bilimleri benimsemesi gerektiğine inanmıştı. Tahtavî'ye göre bunun gerçekleşmemesi için bir sebep yoktu, çünkü ona göre İslam özü itibarıyla akıl ve bilimle uyumlu, bunları reddetmeyen bir inanç sistemine sahipti. Söz konusu düzenlemelerin hayata geçirilebilmesi için ise gerekirse "batılı uzman yardımı" alınmalı; onların tecrübelerinden

⁸⁹ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 92-93.

⁹⁰ Tibi, a.g.e, s.110, 78 numaralı dipnot.

⁹¹ Unutmamak gerekir ki, Tahtavî'nin kızların eğitimi ve müfredatın modern bilimler ile rasyonaliteye uyumlu biçimde organize edilmesi gerektiği gibi devrimci sayılabilecek düşüncelerini seslendirdiği dönemde Mısır'ın ve Mısır toplumunun eğitim düzeyi oldukça düşüktür. Kadınlar söz konusu olduğunda ise herhangi bir eğitim düzeyinden dahi bahsetmek mümkün değildir: "*Kadınlar evlerinin içinde yaşıyorlardı. Okur-yazarlıkları yoktu. Çeşitli okulların erkeklerle tahsis edildiği Kiptiler arasında bile kadınlar tamamen cahildi.*" Bkz. Nada Tomiche, "19.yy'ın İlk Yarısında Mısırlı Kadının Durumu", *Ortadoğu'da Modernleşme*, ed. William Polk ve Richard Chambers, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 243. Mısır'daki okur-yazar sayısı tüm toplum göz önüne alındığında dönemin Ortadoğu'sundan pek de farklı olmayan bir biçimde pek azdır. Okuryazar ya da eğitilmiş sayılan kesim genellikle Kur'an okuyabilenlerdir. Yabancı dil bilen kesim ise ancak Tahtavî neslinin aldıkları eğitim sonrası Avrupa'dan ülkeye dönmeleri ile ortaya çıkmıştır. 19. asrın ilk yarısında Mısır'da eğitim düzeyi hakkında bu dönemde Mısır'da bulunan bir bilim adamının birinci elden değerlendirmeleri için bkz. William Holt Yeats, *Modern History and Condition of Egypt, Its Climate, Diseases and Capabilities*, Smith, Elder and Co., vol: II, 1843, ss. 25-26. Aynı konuda, erken 19. asır Mısır için kült bir eser sayılan Edward William Lane'ın çalışmasına da bakılmalıdır. Edward William Lane, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians*, Charles Knight and Co., vol: I, London, 1837, ss. 86-91.

⁹² Tahtavî, a.g.e, s. 200.

⁹³ Tibi, a.g.e, s. 108.

yararlanılmalıydı.⁹⁴ Mehmed Ali Paşa'nın ordudan sağlığa pek çok alanda başvurduğu yabancı uzman getirme stratejisini eğitim konusunda Tahtavî'nin de benimsediği görülmektedir. Modern bilimlerin öğrenilmesi ve öğretilmesi konusunda açık çağrı yapan ilk Mısırlı düşünürlerden birisinin Tahtavî olduğunu söylemek doğru bir tespit olacaktır.

Sonuç

Rifa'a Rafi el-Tahtavî modernleşme sürecinin başlarındaki Mısır'da modernleşme sürecine uygun olarak çağdaş düşünce ve kavramların ülkesine taşınmasında son derece önemli rol oynamıştır. Ortadoğu toplumları, Arap halkları ve tüm İslam dünyası için 19. asrın ilk çeyreği gibi erken sayılabilecek bir dönemde modern siyasal, toplumsal ve kültürel fikir ve buluşlarla tanışan Tahtavî öğrenci olarak Fransa'da geçirdiği beş yıl içerisinde tüm bunlar üzerine çalışmış, araştırmalar yapmıştır. Ülkesine döndüğünde de gerek getirildiği idari ve bürokratik görevlerde gerekse yaptığı tercümelere ve yazdığı eserlerde modern düşünce ve kavramların savunucusu, taşıyıcısı, yeri geldiğinde de uygulayıcısı olmuştur.

Tüm 19. asır reformist din adamları İslam'ın akıl ve bilimle uyumlu bir din olduğunu söylemişler, ülkelerine kazandırmak istedikleri çağdaş düşüncelere ve icatlara bu şekilde İslami açıdan meşruiyet kazandırmışlardır. İslam'ın akıl ve bilim ile uyumlu bir din olduğu yönündeki söylemin ilk sahiplerinden birisi Tahtavî'dir. Bu anlamda kendisinden sonra gelen modernleşme taraftarı din adamlarına ve düşünürlere retorik bir miras bırakmıştır.

19. asır sonu, 20. asır başları Ortadoğu'da Araplar arasında milliyetçilik düşüncesinin yaygınlaşmaya başladığı bir dönemdir. Bu akımların tohumlarının atıldığı dönem Tahtavî ile başlayan dönemdir. Tahtavî milliyetçilik yapmadı ama ileride siyasal anlamda milliyetçiliğe evirilecek olan ilk düşünceleri Ortadoğu topraklarına getirdi; Mısır ulusundan söz etti, vatan kavramını modern içeriğiyle öğrenip, lügatlere kazandırdı ve nihayetinde "*Mısır bir vatanıdır ve Mısırlılar vatanlarını sevmeleri gereken bir ulustur*" dedi. Bütün bunlara bakıldığında politik bir içerikten tamamen uzak olan bu görüşlerin birkaç kuşak sonra gündeme gelecek olan Arap milliyetçiliğine ya da Mısır milliyetçiliğine düşünsel temel teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, Rifa'a Rafi el-Tahtavî 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır modernleşmesine teorik ve pratik açıdan çok ciddi katkılar sunmuş önemli bir eğitimci, edebiyatçı, devlet adamı ve düşünürdür. Tahtavî'nin günümüz Mısır'ına, toplumuna ve düşünce hayatına etkileri hakkında kapsamlı bir çalışma yapan Guy Sorman, Tahtavî'yi "ilerici Mısırlıların atası" saymakta⁹⁵ son derece haklıdır. Ayrıca eklemek gerekir ki, pratik açısından etkisi her ne kadar kendi yaşadığı devirde Mısır ile sınırlı olarak görülse de, orta ve uzun vadede Ortadoğu modernleşmesine olan etkileri bakımından Tahtavî'nin tarihsel önemi çok daha büyüktür.

Bibliyografya

Kitaplar

AYDIN, Suavi, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2000.

⁹⁴ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 96.

⁹⁵ Guy Sorman, *Rifaa'nın Çocukları Müslüman Modernler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 18.

- BERKES, Niyazi, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.
- _____, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.
- BİLGENOĞLU, Ali, *Osmanlı Devleti’nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2007.
- BOWEN, John Eliot, *The Conflict of East and West in Egypt*, G.P. Putnam’s Sons, London, 1887.
- BUDAK, Ali, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004.
- CLEVELAND, William, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.
- CLOT, Antoine Barthelemy, *Aperçu Général sur l’Egypte*, Paris, 1840.
- DAWN, Ernest, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998.
- DOĞAN, İsmail, *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma)*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991.
- EL-TAHTAVÎ, Rifa’a Rafî, *Paris Gözlemleri*, Haz. Cemil Çiftçi, Ses Yayınları, İstanbul, 1992.
- ESPOSITO, John ve DONOHUE, John, *Değişim Sürecinde İslam*, Haz., Çev. Ali Yaşar Aydoğan-Aydın Ünlü, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991.
- GOLDSCHMIDT, Arthur ve DAVIDSON, Lawrence, *Kısa Ortadoğu Tarihi*, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- GÜLER, Zeynep, *Süveyş’in Batısında Arap Milliyetçiliği- Mısır ve Nasırcılık*, Yeni Hayat Kütüphanesi, İstanbul, 2004.
- GÜNALTAY, Şemseddin, *Zulmetten Nura*, Furkan Yayınları, İstanbul, 1998.
- GÜNDÜZ, Mustafa, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet’in İnşası-Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar*, Lotus Yayınları, Ankara, 2010.
- HEROLD, Christopher, *Bonaparte in Egypt*, Harper&Row Publishers, New York, 1962.
- HOURANI, Albert, *A History of the Arab Peoples*, Warner Books, New York, 1992.
- _____, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1. baskı, 1997.
- _____, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.
- HÜSEYİN, Muhammed, *Modernizmin İslam Dünyasına Girişi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004.
- İNAYET, Hamid, *Çağdaş İslami Siyasi Düşünce*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1988.
- _____, Hamid, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1997.
- KARPAT, Kemal H., Der., *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.
- KARSH, Efraim ve Inari, *Empires of the Sand-The Struggle for the Mastery in the Middle East 1789-1923*, Harvard University Press, Londra, 2001.
- KHALIDI, Rashid, Ed., *The Origins of Arab Nationalism*, Columbia University Press, New York, 1991.

- LANDAU, Jacob, *Modern Arap Edebiyatı Tarihi*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1994.
- LANE, Edward William, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians*, Charles Knight and Co., vol: I-II, London, 1837.
- LAPIDUS, Ira M., *A History of the Islamic Societies*, Cambridge University Press, London, 2005.
- LEWIS, Bernard, *The Middle East and the West*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1968.
- _____, Bernard, *İslam'ın Siyasal Söylemi*, Cep Kitapları, İstanbul, 1997.
- MANTRAN, Robert, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, çev. Server Tanilli, Alkım Yay., İstanbul, 2007.
- MUSTAFA SAMİ EFENDİ, *Avrupa Risalesi*, Haz. Remzi Demir, Gündoğan Yayıncılık, Ankara, 1996.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- PATTON, A.A., *A History of the Egyptian Revolution*, cilt: I-II, Trübner&Co., Londra, 1870.
- POLK, William ve CHAMBERS, Richard, ed., *Ortadoğu'da Modernleşme*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- SAİD HALİM PAŞA, *Bütün Eserleri*, Haz. Ahmet Özalp, Anka Yayınları, İstanbul, 2003.
- SAID, Edward, *Oryantalizm*, çev. Nezih Uzel, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1998.
- SHAW, Stanford J. ve SHAW, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, cilt:2, e Yayınları, İstanbul, 1983.
- Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 18-30 Haziran 1989*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990.
- SÜREYYA, Samizade, *Büyük Japonya*, Kitabevi, İstanbul, 2001.
- ŞİŞMAN, Adnan, *Tanzimat Dönemi'nde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.
- TIBI, Bessam, *Arap Milliyetçiliği*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998.
- TOPUZ, Hıfzı, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1973.
- WEIGALL, Arthur E.P. Brome, *A History of Events in Egypt from 1798 to 1914*, William Blackwood and Sons, London, 1915.
- YEATS, William Holt, *Modern History and Condition of Egypt, Its Climate, Diseases and Capabilities*, Smith, Elder and Co., vol: I-II, 1843.
- ZILFI, Madeline C., Ed., *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.
- ZÜRCHER, Erik Jan, Der., *Devletin Silahlanması-Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

Makaleler

- ALKAN, Mehmed, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, Der. Kemal H. Karpat, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 73-243.

BALCI, Sezai, “Osmanlı Devleti’nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 27, sayı 44, 2008, ss. 77-98.

BALTA, Nevin, “Osmanlı’da Yenileşme Düşüncesi ve Tasvir-i Efkâr”, *Türk Dili Dergisi*, sayı 83/606, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2002, ss. 526-534.

CHEMOUL, Maurice, “Rifa’a Bey”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, IX, 738-739.

DAWN, Ernest, “The Origins of Arab Nationalism”, *The Origins of Arab Nationalism*, Ed. Rashid Khalidi, Columbia University Press, New York, 1991, ss. 3-31.

EL-TAHTAVİ, Rifa’a Bedevi Rafi, “Yurt ve Yurtseverlik”, *Değişim Sürecinde İslam*, Haz. John Esposito-John Donohue, çev. Ali Yaşar Aydoğan-Aydın Ünlü, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 19-23.

FAHMY, Khaled, “Ulus ve asker kaçakları: Mehmed Ali’nin Mısır’ında Zorunlu Askerlik”, *Devletin Silahlanması-Ortadoğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, der. Erik Jan Zürcher, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 65-84.

_____, Khaled, “Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın Nizam-ı Cedid Ordusunda Çıkan İsyân”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İsyân ve Ayaklanma*, Ed. Jane Hathaway, Alkım Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 201-214.

FAKSH, M.A., “An Historical Survey of the Educational System in Egypt”, *International Review of Education*, vol: 22, no: 2, 1976, ss. 234-244.

GÜNAY, Selçuk, “II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan’da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: 17, sayı: 28, 1995, s. 85-108.

GÜNDÜZ, Mustafa, “İhtilalin Pedagojik Zemini: Emile ve Rousseau’nun Osmanlı Aydınları Üzerine Etkisi”, *Muhafazakâr Düşünce*, sayı: 11, Kış 2007, Ankara, ss. 157-174.

HATEM, Mervat F., “19.yy Mısırında Sağlık Mesleği ve Kadın Bedeninin Denetlenmesi”, *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s. 64-77.

KOLOĞLU, Orhan, “The Problem of the Turkish and Arabic Languages and the Role of Waqı Mısıryya”, *Studies on Turkish-Arab Relations*, Annual 1989, İstanbul, 1989, ss.61-67.

_____, Orhan, “İlk Türkçe Gazete Vakayı-i Mısıriye”, *Tarih ve Toplum*, cilt: 10, sayı: 58, Ekim 1988, ss. 9-12.

KRAMERS, J.H., “Mısır: Mehmed Ali Hanedanı ve Devri (XIX. asırdan itibaren)”, *İslam Ansiklopedisi*, cilt: 8, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s.250-269.

KURAN, Ercüment, “Sultan II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 18-30 Haziran 1989*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990, ss. 107-112.

LEWIS, Bernard, “Watan”, *Journal of Contemporary History*, vol: 26, no: ¾, The Impact of Western Nationalisms: Essays Dedicated to Walter Z. Laqueur on the Occasion of his 70th Birthday, 1991, ss. 523-533.

ÖZTÜRK, Nurettin, “XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Voltaire ve Rousseau Çevirileri”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, yıl: 2002, sayı: 12, ss. 69-79.

SAWAIE, Muhammed, "Rifa'a Rafi et-Tahtavî ve Modern Arap Edebiyat Dilinin Leksikolojik Gelişimine Katkısı", Çev. Şener Şahin, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 14, sayı:2, 2005, ss. 161-183.

SOY, Bayram, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", *Bilig*, Yaz 2004, sayı:30, s. 173-202.

SZYLIOWICZ, Joseph, "Educational and Political Development in Turkey, Iran and Egypt", *Comparative Education Review*, vol: 13, no: 2, 1969, ss. 150-166.

TOMICHE, Nada, "19.yy'ın İlk Yarısında Mısırlı Kadının Durumu", *Ortadoğu'da Modernleşme*, ed. William Polk ve Richard Chambers, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 239-257.

YAZICI, Nesimi, "Vakayi-i Mısıriye Üzerine Birkaç Söz", *OTAM*, sayı:2, Ankara, s. 267-278.

Tezler

AKÇAY, Cihaner, *Rifa'a Rafi al-Tahtavî (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1992.

BALCI, Sezai, *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.